

Achter het Stadhuis 10: 'een Joods rusthuis'

Aart Vos

Voorjaar 1943: er zijn al veel joden opgepakt, afgevoerd of ondergedoken. Anderen wachten angstig af wat er met hen zal gebeuren.

De directrice van het joodse rusthuis smeekt de Bossche burgemeester haar en haar lotgenoten te redden.

Het is 31 maart 1943. 's-Hertogenbosch is bijna *Judenrein*. Het Joodsch Lyceum dat op last van de bezetter in het voorjaar van 1942 in Den Bosch werd gevestigd, en waar joodse scholieren uit Noord-Brabant, Limburg en de Bommelerwaard verplicht waren lessen te ontvangen, was zo goed als leeggehaald. Zowel leerlingen als leraren kwamen van de ene op de andere dag niet meer op school. Ondergedoken of opgepakt en doorgestuurd. Geschiedenisleraar De Jong uit Arnhem meldde op 15 juli 1942 dat hij verhinderd was op school te komen. Sindsdien werd niets meer van hem vernomen. Later blijkt dat De Jong op 4 juni 1943 in Sobibor omkwam. Van de 102 leerlingen kwamen 45 jongens en meisjes niet meer terug uit de vernietigingskampen.¹

Buiten de school verkeerden de Bossche joden eveneens in angst. Op 31 maart 1943 schreef mej. S.H. van der Heijden voor de tweede maal naar de Bossche nsb-burgemeester waarin zij haar nood verwoordde.² De tekst van haar briefje luidt als volgt:

Aan den Burgemeester van 's-Hertogenbosch

Z. Ed. Achtbare,

Bij deze neem ik beleeft de vrijheid mij nogmaals tot U te wenden. Zoo U Ed. weet, heeft het noodlot ons getroffen. Nu is mijn beleeft verzoek U te vragen mij te willen helpen en mij eene verklaring te willen geven, of wij hier moge blijven. Zoo U weet, heb ik een rusthuis met 7 patiënten, w.o. verscheidene met kwalen, bedlegerigen, ouden van dagen tot 81 jaar en wordt door mij sociaal werk verricht, en nu is mijn plan, wanneer ik Edel Achtbare Uwe mede werking moge hebben, mijn huis open te stellen voor de overige blijvende zieken en tot ziekenhuis

Het grote pand is Achter het Stadhuis 10, waar zich het 'Joods Rusthuis' bevond. Een opname uit 1959.

(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

in te richten. Ik smeek U Ed. Achtbare wees mij tot hulp, ik zal U er innig, innig dankbaar voor wezen. God lone U hiervoor. Wij maken een verschrikkelijke lijdensweg mede. Mijne geheele familie zijn naar Polen, waar wij sinds maanden niets meer vernomen hebben en kunt U begrijpen, dat wij gehecht zijn aan onze Nederlandse bodem. Zoo ik hoorde, is dat in andere plaatsen o.a. Zutphen ook door medewerking van Z Ed. Achtbare tot stand gebracht. Ik hoop U nog eenmaal te mogen vergelden, wat U voor mij gedaan hebt. Zoo ik hoop, is er Vrijdag groote vergadering van den joodschen raad, mag den voorzitter, zich met U in verbinding stellen. Wees ons genadig Edelachtbare en help ons. Bij voorbaat mijn innige hartelijke dank.

Met de allermeeeste hoogachting

Uw dw. Dienaresse, mej S.H. van der Heijden,
Directrice van het Rusthuis, Achter 't Stadhuis 10.

Naast Sara Hendrina van der Heijden (toen 59 jaar) woonden op het adres Achter het Stadhuis 10, (thans eethuis *Het Groote Genoegen*) haar zusters Catharina Henriëtte (60 jaar), Johanna Hendrina (62 jaar), Carolina Hendrina (53 jaar) en Betsy (52 jaar), allen dochters van Abraham van der Heijden en Hendrina Heijmans.³ Voorts als 'gasten' Jacob Wolff (81 jaar), Roosje Haagens (66 jaar) en Berta Hahn (70 jaar), weduwe H. Schneider. Mevrouw Haagens kwam in mei 1941 vanuit Den Haag in het rusthuis wonen, de heer Wolff woonde sedert 1937 in Den Bosch en verhuisde in 1941 naar het rusthuis. Mevrouw Schneider-Hahn woonde in 1940 in Middelburg, en kwam waarschijnlijk als vluchteling uit Duitsland naar Nederland. Ook zij kwam in 1941 op het adres Achter het Stadhuis wonen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de benaming 'rusthuis' een noodgreep was van de gezusters Van der Heijden en dat zij een rustpunt voor de opgejaagden wilden zijn. Wellicht hoopten zij met deze aanduiding en de omschrijving in de briefkaart te ontsnappen aan de onmenselijkheid. Immers, met 'bejaarden' en 'bedlegerigen' zou de bezetter wel mededogen hebben.

De Duitsers wisten wie in deze *Judische Ruhe Anstalt* woonden, ze wisten trouwens ook van de joden die verbleven in het *Krankenhaus* aan de Vughterweg 1, het *Prot. Krankenhaus*, het *Kath. Krankenhaus* en de *Irrenanstalt*, *Reinier van Arckel*.

De opgaven van joodse inwoners door burgemeesters en gemeenteambtenaren bleken keurig aan de Duitsers te zijn overgeleverd. Volgens de bevolkingsadministratie die in handen van de bezetter kwam, verbleven in totaal dertien joden in genoemde inrichtingen. Tot begin 1943 gehoorzaamden de Nederlandse bevolking en de overheid de bezetter waarschijnlijk goed⁴ en sedert Lou de Jong weten we dat de registratie van joodse inwoners één van de noodlottigste maatregelen was. Of het geestelijk klimaat in 's-Hertogenbosch en Noord-Brabant ook een rol heeft gespeeld, daarover kan slechts gespeculeerd worden.⁵ Max Cahen merkte op dat voor de oorlog 'de sfeer in de stad katholiek was en vijandig protestant. De joden werden door beide richtingen als een noodzakelijk kwaad geaccepteerd.'⁶

Acties om verpleeghuizen te 'zuiveren' van joden waren al enkele weken aan de gang. Op 20 januari 1943 deporteerden de Duitsers de bewoners van *Het Apeldoornse Bos*, een krankzinnigengesticht waar 1100 joodse patiënten verbleven. Honderden van hen werden enkele dagen later, 24 januari, in Auschwitz/Birkenau omgebracht. Niet in de gaskamers, maar in de grote kuilen daarnaast, waar lijken verbrand werden. De pas aangekomenen werden er middenin gesmeten.⁷ Meer inrichtingen kwamen aan de beurt. Zieken en ouden van dagen werden zonder pardon naar het oosten afgevoerd.⁸ De oude en gebrekkige joden, zelfs zij, hoopten tegen beter weten in – vreselijke gedachten verdring je – 'ergens' in het oosten aan het

De kinderen Jakobs voor hun huis in de Molijsstraat. Bert, het jongste broertje draagt de in april 1942 verplicht gestelde 'jodenster'. In augustus 1942 dook de familie onder. Dochter Rose (links op de foto) vertrok met haar ouders richting Nijmegen, waar ze in oktober 1944 door een granaatsplinter bij de gevechten om de bevrijding omkwam.

(Foto: uit dagboek Rose Jakobs)

werk te kunnen. Liever onder moeilijke omstandigheden keihard werken, dan ...

De briefkaart van Sara van der Heijden bleek een vruchteloze poging om gered te worden uit de klauwen van de onderdrukker. Begin april 1943 begon het bijeenbrengen van de joden in het zuiden van het land. Van het *Durchgangslager Vught* of *Westerbork* ging dan de reis verder...⁹ 'Nauwelijks zijn we een beetje gekomen van de schrik over de waardeloosverklaring van de grote bankbiljetten', schrijft de ondergedoken Rose Jakobs in haar dagboek, 'of die verd... r..moffen jagen ons opnieuw de schrik op het lijf met het bericht dat alle joden (uitgezonderd die van Noord- en Zuid-Holland en Utrecht) naar dat verschrikkelijke concentratiekamp in Vught moeten. Dit bericht heeft me zo verschrikkelijk getroffen, niet alleen omdat mijn tante er ook bij hoort, en er verder ook heel veel lieve kennissen van me bij zijn, maar vooral omdat ik het zo erg vind voor de kleine kinderen. Het geloof dat het het 'Hollandse Polen' is daar in Vught, of misschien nog erger.' 'Maar G-d, dat kunt Gij toch niet toelaten? Ik ben toch uw schepsel net zo goed als de niet-joden, waarom mag ik, mogen mijn lieven niet leven?'¹⁰

Achter het Stadhuis 10 werd al kort na de noodkreet van

זכרון

Ter Eeuwige Herinnering Voor God.

Deze steen is opgetuigenis voor alle leden van onze Kerkhof, die in de jaren van rampspoed zijn omgekomen of gewanckelijc zijn heengevoerd naar het land van onze vijand, en die niet weerkerden naar de plaats van hun verlangen.

E. Baers Voorzitter Kerkbestuur Oud. Isr. Hoofdsynagoge.
B. Philips Vice-Voorz.
A. v. d. Sluis Kerkvoogd en Lid Kerkeraad N.I.F.
H. I. de Lieme Oppervoorsanger en Secretaris N.I.F.
H. I. de Vries 2^e Voorsanger.
I. Hofstede Voorsitter Gemellakhs Gassabim.
M. Wolff-Apfroot Lid Schoolbestuur.
I. Sternfeld Lid Schoolbestuur.

ואלה שמותם

Johan v. Blijdenstein. Gertje v. Blijdenstein-Simons. Michel. Karel. Emanuel Baers. Gerson Baers. Sintje Baers-Wertheim. Louise Cahen-Hartog. Bernard Cohen. Kimo. Ann. Cohen. Arthur Coomman. Zerlina Coomman-Kreuter. Harry. Lise Lotte. Charles Coomman. Fanny Coomman-Eisenmann. Josephine. Erich Dessauer. Alice Dessauer-Neuwahl. Frida. Dietrich Rolf. Benjamin v. Dijk. Jonas v. Dijk. Jaantje v. Dijk. Liesje v. Dijk. Isidor v. Dijk. Esther v. Dijk-Cohen. Olga Egger-Faas. Arthur Einhorn. Margaretha Einhorn-Weit. David Elias. Cherise Elias-Liever. Louise. Abraham Ensel. Marie Ensel-Ensel. Christina Maria. Gely Polinder. Isola Polinder-Vos. Hanni Frank. Eugen Frankenthal. Dorthea Frankenthal. Max Frankenthal. Hank Jones Glaser. Toring Glazer-Philips. Rudolf Goldberg. Alexander Goltieb. Dora Goltieb Baars. Carla. Andries. Benjamin. Harry. Zetty. Jacques Goltieb. Rosa Haagen. Erna Haagen. Hendrika Heertjes. Hartog v. Heijden. Henriette v. Heijden v. Winters. Bibi. Annie. Lieve. Isidor v. Heijden. Henriette v. Heijden Baers. Susanna. Tahanna v. Heijden. Betsy v. Heijden. Carolina v. Heijden.	Catharina v. d. Heijden. Susanna v. d. Heijden. Esther Freijmans-Wolf. Freijmans Freijmans. Elisabeth Freijmans-Egger. Olga. Cato. Salomon Hirschel. Isak Hofstede. Sara. Lea. Louis. Tules Jacob. Anna Jacob-Bouman. Rosa Jacobs. Moses Lesages. Lieske Lesages v. Winter. Herman. Eva. Gerrit. Lion Kall. Rachel Kall v. Wilshe. Ida. Alfred. Philip Koperberg. Clara Koperberg-Wijnberg. Ged. Emilie. Anny Koppers. Rie Koppers v. Lieruuen. Milly. Michel Koster. Betsy v. Kuyp v. Groot. Jacob Leeftmans. Isaac v. Lieruuen. Sintje v. Lieruuen v. Os. Max v. Lieruuen. Herman v. Lieve. Kena v. Lieve-Josephs. Hans. Herman v. Lieme. Betsy v. Lieme-Polak. Hof Liruvendag. Sofie Liruvendag-Zelbandelau. Max. Moses Lissauer. Christina Lissauer-Maarsen. Tahanna v. Maarsen. Huiburg Maarsbach. Hirsha Maarsbach-Lieve. Hans. Guntier. Othily. Otto Michalits. Della Michalits-Agimman. D' Albi v. Olyu. Gabrielle Olyu-Kaufman. Bertha. Sam Monnickendam. Rika Monnickendam-Brouwer. Othilia Neuburger-Weit. Arthur Neuhous. Martha Neuhous-Davide. Jacob Noach. Dathan Nordhauser. Meijer Noet. Annie Noet-Wertheim.	Alida Noet. Clara. Elisabeth. Joseph Pomerel. Bernard Philips. Martha Philips-Boss. Helen. Hans. Frits Polak. Gertrude Polak v. Tonge. Marcel. Hans. Gomper v. Raay. Dr Ludwig Rosenthal. Lieve Rubens. Betsy Rubens v. Arend. Lena. Juba. Ernst Salomon. Regina Sanders v. Dijk. Jonas Schepp. Frida. Bertha Schmeider-Rial. Else Schmeider-Rial. Lina Seewald-Meyer. Lien Seijffers. Roosje Seijffers. Aron v. Sluis. Selma v. Sluis-Nordhauser. Bep. Hetty. Berna v. Sluis. Rosa v. Sluis-Ossendrijver. Eddy. Emilie. Bernard v. Sluis. Sibilla v. Sluis-Goltieb. Abelheid. Isaac v. Sluis. Rebecca v. Sluis-Freijmans. Karel. Sara. Leo v. Sluis. Bep v. Sluis-Baers. Emanuel. Niep. Arie Spiere. Bloemien Spiere-Salomon. Frits Stern. Paula Stern-Wolf. Leopold. Hedwig Stern. Meijer B. Stern. Lien Stern-Heleman. Is. Sternfeld. Charlotte Sternfeld v. Berg. Tahanna. Hartog v. Straeten. Cato v. Straeten v. Wijnberg. Hans. Betsy. Dr. Annie Gualmann. Martha Gualmann-Welshimmer. Hartog Grompeter. Hans Grompeter.	Fre Grompeter-Grompeterburg. Hans. Nico. Baron Curisma. Hartog Oeffelman. Lieve Oeffelman. Betsy Oeffelman-Wertheim. Abraham. Cato. Wolff. Louis Veltijn. Sara Veltijn-Prag. Mientje. Meier. Benjamin Veltijn. Salomon Veltijn. Ellen v. Ories. Freijman v. Ories. Lieske v. Ories-Kater. Jo. Malkide. Sara. Jabith. Moyse Oromen. Sophie Oromen v. Dam. Marie. Rine. Samuel Waterman. Betsy Waterman-Noet. Salomon. Sophia. Frits Israël-Weijl. Frits Weijl. Wilhelmina Weijl-Spiere. Wolf Wertheim. Clara Wertheim v. Kierf. Abel Wessely. Julia. Elias v. Winter. Lieske v. Winter v. Sluis. Rosa. Elias. Eva v. Winter. Lieve v. Winter. Ester v. Winter-Zelbandelau. Moses. Sara. Herman. Hartog. Jacob Wolf. Martha Wolf-Apfroot. Simon. Hulda. Gomper Wolf. Frits Wolf v. Oren. Jacob Wolf v. Oren. Jacob Wolf v. Oren. Dina Zehnderloer-Noach. Rebecca Zehnderloer-Eysman. Simon Zilverberg. Kena Zilverberg v. Ories. Hans. Max Zilverberg. Sophie v. Zilverberg. Joseph v. Zilverberg. Anthonie Zilverberg v. Ories.
---	--	---	---

ADAR II

5708

זכרון לברכה

'Een getuigenis' voor alle leden van de joodse gemeente die zijn opgepakt en omgekomen en niet weerkerden naar de plaats van hun verlangen.

De gedenkplaat bevindt zich in de synagoge aan de Prins Bernhardstraat.

(Foto: Stadsarchief)

Sara van der Heijden ontruimd. Betsy werd op 16 april in Sobibor, direct na aankomst van de trein, vergast. Sara, Catharina, Carolina en Johanna stierven een maand later, op 14 mei 1943, in de gaskamers van Sobibor.

Een overlevende van het transport van Westerbork – Sobibor van 11 mei 1943 (1446 gedeporteerden) deelde mee:

'Oudere en zieke mensen werden op lorriewagens gegooid; voortdurend werden deze mensen met zwepen geslagen'. In Sobibor kwamen meer dan 30.000 Nederlandse joden om, negentien joden overleefden de verschrikking. Sobibor was geen concentratiekamp, maar een Vernichtungslager waar slechts een handvol mensen aan de uitlaatgassen van de dieselmotoren ontsnapten.¹¹

De Duitsers zeiden niets te weten over het lot dat de joden wachtte.¹² Ja, ze werden te werk gesteld: *Arbeit macht frei*. Toen de deportatietrein naar Auschwitz waarin Bosschenaar Max Cahen zat, in de middag van 5 juni 1944 stil hield in Breslau (thans Wrocław) riepen Wehr-

machtsoldaten (geen SS-ers): 'Von euch wird Morgen kein Einziger mehr leben'.¹³

Sara van der Heijden wist van Polen. Ze vernam geen teken van leven van haar reeds gedeporteerde familieleden. Of het lot van de gedeporteerden 'de meeste mensen tamelijk onverschillig' liet,¹⁴ kan ik voor Den Bosch niet beoordelen. Voor de meeste mensen gaat het leven 'gewoon' door, ook als medeburgers in doodsnood verkeren.

Op 31 maart 1943 uitte Sara haar noodkreet, negen dagen daarvoor bedankte De NV 's-Hertogenbosche Manufacturen-

handel Vroom en Dreesmann, tien huizen van de Jüdische Ruheanstalt verwijderd, burgemeester Sloet voor zijn in-

spanningen. v&d kon dankzij hem mogelijk 5.000 rollen closetpapier leveren aan het 'Gevangenkamp te Vught'.

De burgemeester had het druk. Het kaartje van Sara van der Heijden schoof hij echter niet terzijde. Keurig ant-

woordde Sloet dat de dames Van der Heijden zich met hun verzoek tot de voorzitter van de Joodse Raad in Den Bosch konden richten die op zijn beurt met de burgemeester over de toekomst van het rusthuis kon overleggen. Mevrouw Van der Heijden kon zich tot hem wenden. Sloet stuurde hen met een kluitje in het riet.

Voor een enkele andere Bossche jood deed hij meer. Hij probeerde Benjamin Gokkes, directeur van het Joodsch Lyceum, opperrabijn Heertjes en dokter Salomon Diamant op de lijst Barneveld of de lijst Verweij te krijgen. Eenmaal op een dergelijke lijst geplaatst, maakten joden een kleine kans de macabere dodendans te ontspringen. Het lijkt er niet op dat Burgemeester Baron Sloet tot Everloo zich bovenmatig inspande voor 'gewone' joden. Zowel voor, in als na de oorlog werkt het standverschil.

Burgemeesters in oorlogstijd, nsb-er of 'goed', toonden zich over het algemeen niet zo behulpzaam.¹⁵ Ook kan er gesproken worden van ambtelijke meegaandheid. Principes van bestuurlijke en openbare orde prevaleerden boven alle andere overwegingen. Veel recent onderzoek laat een

Zum Kämpfen, da bin ich geboren,
Die Taten verweht nicht der Wind-
Und bin ich zum Fallen erkoren,
Dann leb' ich in dir und dem Kind!

Hans Willenbart, 44-Jähriger.

Om het moreel op te vijzelen verbeeldten nationaal-socialistische propagandamakers hun heldendom op de muren van door de SS en Wehrmacht in bezit genomen gebouwen. Deze Nazi-'kunst' bevond zich in klooster Mariënborg (benedengang professiehuis). De foto is kort na de bevrijding gemaakt.

(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

Ook april 1943: 'Gewone' beslommingen van 'gewone' Bosschenaren. Stagnering in de waterlevering noopte hen water te halen bij melkfabriek 'Sint Jan', Koningsweg hoek Gulden Vliesstraat.

(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

ontluisterend beeld zien van de houding van de Nederlander t.o.v. zijn joodse medeburger.

Op 2 mei 1943 betrokken nieuwe bewoners het huis Achter het Stadhuis 10. Was de inboedel al geroofd? Dan lagen de meubels in de 'opslagplaats voor Joodse goederen' in de Minderbroedersstraat¹⁶ in afwachting van overbrenging naar Duitsland, hoewel er ook Bosschenaren waren die niet te beroerd waren kleding, kasten en meubels te 'bewaren'.¹⁷ In de Synagoge aan de Prins Bernhardstraat hangt *Ter Eeuwige herinnering voor God* een lijst met namen van omgekomen leden van de joodse gemeenschap van 's-Hertogenbosch. De gezusters Van der Heijden staan ook bij de 268 namen van mannen, vrouwen en kinderen die niet meer terugkeerden.

Noten

- 1 Marijke Bus en Davy Velleman, *Het gedroomde leven, abrupt voorbij. Een kroniek van het joods lagere schoolje en het Joodsch Lyceum* (Den Bosch 1995).
- 2 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch, Semi-statistisch Archief nr. 9554.
- 3 Max Cahen, *Joden van 's-Hertogenbosch in mijn jeugd, 1920-1940, een anecdotische beschrijving. Een wandeling langs hun woningen* (1979; handschrift). Cahen memoreert de gezusters Van der Heijden. Schrijft dat hij er later op zal terugkomen, maar laat het slechts bij het noemen van hun namen. Uit de tekst kan overigens afgeleid worden dat sommigen zich aan de leefwijze van de gezusters stoorden (p. 5 en 12).
- 4 Peter Tammes, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 87.
- 5 Ad van den Oord, *Vervolgd en vergeten. Duitse en Nederlandse joden in Oisterwijk 1933-1945* (Oisterwijk 1998).
- 6 Cahen (1979), p. 21.
- 7 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 6 (Den Haag 1975) 319-326.
- 8 De Jong dl. 6, 326-329.
- 9 Bus en Velleman, p. 45.
- 10 Edith Samuel-Jakobs (bez.) *Rose Jakobs. De Roos die nooit bloeide. Dagboek van een onderduikster, 1942-1944* (Amsterdam 2000) 63 en 81.
- 11 De Jong, dl. 8, p. 865-883.
- 12 Zie over het *Wir haben es nicht gewusst* van vriend en vijand: W. Laqueur, *The terrible secret* (1980).
- 13 Brief van M. Cahen aan een Duits 'Gesprächsforum Holocaust' d.d. 24 januari 1979 (collectie Cahen).
- 14 Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998).
- 15 Tammes, p. 90 e.v.
- 16 Waarschijnlijk het pakhuis van Benjamin van der Sluijs (geb. 1894) die in december 1942 gedeporteerd werd en in maart 1944 ergens in 'midden Europa' stierf.
- 17 In het archief van de Joodse gemeente van den Bosch bevinden zich hierover aantekeningen. Zie voorts: Gerard Aalders, *ROOF. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1999).